

VII
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
У СВІТЛІ
РЕГІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 94 (477.7):631.11 — 54.57

Людмила Хрящевська (м. Миколаїв)

ПЕРЕСЕЛЕННЯ МЕНОНІТІВ У ПІВДЕННІ РАЙОНИ УКРАЇНИ

У статті досліджується процес переселення менонітів у Південні регіони України, розглядаються етапи створення менонітських поселень, причини надання менонітам додаткових пільг.

Ключові слова: меноніти, колонізація, община, міграція, колонії Півдня України, рентабельні господарства, ментальність.

В статье исследуется процесс переселения меннонитов в южные регионы Украины, рассматриваются этапы создания меннонитских поселений, причины предоставления меннонитам дополнительных льгот.

Ключевые слова: меннониты, колонизация, община, миграция, колонии Юга Украины, рентабельные хозяйства, ментальность.

Після закінчення Селянської війни 1524–1525 рр., що стала кульмінацією всього реформаторського руху в Німеччині, керованої однією з християнських сект — революційними анабаптистами Мюнстерської комуни, найбільш помірковані елементи анабаптистів очолив Менно Сіменс, від імені якого й дістала назву секта менонітів. Актуальністю є те, що на певному історичному відрізку часу меноніти були частиною багатонаціонального населення Південної України, які своєю працею вносили певний вклад у її суспільний розвиток.

Історіографія історії іноземних колоній півдня України характеризується достатньо представницьким доробком. У дослідженнях вітчизняних істориків Г. Писаревського, С. Бондаря¹ реконструйовано переселення німецького населення на основі архівних документів щодо вербування колоністів та їх розселення. Загальний аналіз розвитку колоній менонітів здійснений німецькими дослідниками: Ф. Ісааком, П. Фризером².

Тому автор даної статті, опрацювавши широкі коло джерел, ставить завданням показати процес переселення, формування менонітських колоній на Півдні України, які є складовою історії регіону.

Принцип спасіння вірою займав центральне місце у релігійному вченні менонітів. Менно Сіменс вважав, що тільки той, хто увірував у рятівну місію Ісуса Христа, отримував прощення гріхів і ставав спадкоємцем вічного життя³. Особливістю віровчення менонітів було їх відношення до таїнства хрещення, яке відбувалося лише над дорослими, які свідомо

відносилися до цього обряду, заперечення присяги і військової служби, відмова від застосування сили⁴.

Специфічні етнічно-релігійні моменти привели до формування менонітської етноконфесійної спільноти, ментальні, культурно-побутові, мовно-етнічні та інші особливості якої були наслідком політико-територіальної та історико-географічної замкненості на релігійно-світоглядній основі. Мовою побутового спілкування у менонітів був платтдейч (нижньонімецький діалект), який мав два походження: етнічне — швейцарсько-німецьке і лінгвістичне — датсько-німецьке⁵.

Дроблення земельних ділянок в общині вважалося неможливим, бо це призводило до зниження економічного рівня господарств. Заможні члени общини усвідомлювали необхідність переселення в державу, де не існувало б жорсткої конкуренції для їх капіталу. Одночасно загострилось прагнення представників середньої верстви населення позбутися залежності від своїх заможних братів по вірі, тому що результати конкуренції менонітського капіталу і пруських поміщиків клалися на їх плечі. Релігійна дискримінація менонітів стала каталізатором подій у Пруссії. До 1786 р. склались умови, коли у пряму залежність ставились принципи віросповідання і можливість подальшого економічного розвитку у менонітів.

У другій половині XVIII ст. Російська імперія в результаті переможних війн з Туреччиною перетворилася на Чорноморську державу і значно розширила територію на півдні. Уряд розпочав здійснення внутрішньо-

політичного курсу державної колонізації та освоєння Південної України, і в цьому контексті кількісного збільшення землеробського населення регіону. Отже, створення колоній було наслідком спільності інтересів Російської імперії і менонітських общин.

Суттєве значення для іноземної колонізації Півдня України мала діяльність Г. Потьомкіна, генерал-губернатора Новоросійської губернії. В 1786 р. він відрядив спеціального уповноваженого чиновника російського уряду Георга фон Траппе для вербування колоністів до м. Данциг⁶. Ідея переселення менонітів до Російської імперії належала графу П. Румянцеву-Задунайському, який під час Семирічної війни особисто пересвідчився в їх зразкових господарствах у Східній Пруссії⁷.

У середині 1786 р. Г. Траппе прибув у м. Данциг, де співпрацював із старійшиною П. Еппом. Менонітська община міста позитивно віднеслась до Маніфесту 1763 р., де фіксувалась система пільг та обов'язків уряду по відношенню до переселенців. У жовтні 1786 р. представники менонітської общини Я. Гепнер та Й. Бартч направилися до Російської імперії, де обрали землю для заселення у Херсонській губернії поблизу м. Берислава. У травні 1787 р. у м. Кременчук Катерина II прийняла від Потьомкіна менонітські прохальні статті та запросила делегатів супроводжувати її під час подорожі до Криму. Ініційовані менонітами прохання були однією з причин, чому вони отримали більше пільг, ніж інші колоністи⁸. Умови статей підтвержені Іменним указом від 5 вересня 1787 р. Найбільш важливими з цих пунктів були свобода віри; земельні ділянки в 65 десятин на родину; відведення частини о. Тавані для сіножатей та частини лісу на о. Каїри для будівництва та опалення; звільнення на десять років від податків і військової служби на "вічні часи".

Уряд зобов'язувався надати додаткову допомогу, а кожній родині — 500 руб., посівну позику, 120 двометрових деревин для будівництва житла; забезпечити лісом і шістьма каменями для будівництва двох млинів; дати тимчасове житло, доки не побудують власне; повністю оплатити переїзд з м. Данциг до м. Берислава; видавати 10 коп. на особу до першого врожаю. Зі свого боку меноніти обіцяли платити через десять років 15 коп. за десятину зручної землі; упродовж трьох років після закінчення пільгового строку мали по-

вернути позику; утримувати в порядку мости та шляхи на їх землі, надавати підводи і розміщення урядовим військам⁹.

Під час складання документів, які закликали до переселення в Російську імперію, використано практичний досвід Пруссії. Однак еміграція менонітів була не в інтересах Пруссії, оскільки залишала її без потенційних платників податків. Російський уряд приймав застережні заходи, щоб центральну владу не запідозрили у переманюванні чужих підданих. Переселення намагалися представити справою місцевої адміністрації Півдня України. Спочатку прусський уряд не передбачав майбутніх розмірів міграції і видавав на кожну родину менонітів паспорт. Згодом для гальмування переселення вживалися різні заходи: затягувався процес видачі документів, розпускалися чутки про нездоровий клімат і небезпеку в регіоні оселення, про затримку і розолення попередніх колоністів¹⁰.

В радянській та українській історіографії виділяють два етапи створення менонітських поселень на Півдні України на підставі документальних джерел, які регламентували міграцію іноземних колоністів. Автор вважає за необхідне вказати, що цей процес не припинився у 20–30-х роках XIX ст. і включав ще й третій етап:

1) 1789–1803 рр. — початковий етап: меноніти склали основну масу іноземних колоністів, головний напрямок оселення — Катеринославська губернія. Колонізація почалася із заселення менонітів у регіоні і продовжувався до затвердження доповіді міністра внутрішніх справ "Про правила для прийняття та оселення іноземних колоністів" 1804 р.

2) 1804–1820 рр. — другий етап: уряд санкціонував імміграцію заможних прошарків за правилами прийому колоністів 1804 р., головний напрямок оселення — Таврійська губернія. Етап продовжувався до початку дії доповідей Комітету міністрів про припинення переселення в Росію іноземців 1819 р.

3) 1820–1863 рр. — третій етап: формування колоній відбувалось за рахунок розселення жителів старих поселень, припинилась масова міграція, сформувалися три менонітські округи: Хортицький — 1789–1824 рр., Маріупольський — 1836–1852 рр., Молочанський — 1804–1863 рр.

У березні 1788 р. перші групи переселенців з Данцигського, Ельбінзького, Марієнбурзь-

кого вердерів залишили Пруссію. Менонітські родини уповноважили Геппнера і Бартча захищати їх інтереси у Російській імперії. Головним засобом пересування вони обрали фургони і через п'ять тижнів досягли м. Риги. В червні 1788 р. добралися до м. Дубровно, де рік чекали дозволу для поселення на обраному місці.

Заселення менонітами Півдня України йшло у загальному руслі переселення іноземних колоністів до Російської імперії. В 1788–1789 рр. меноніти становили головний імміграційний потік. Йшла російсько-турецька війна 1787–1791 рр., і їх поселення поблизу м. Берислава, стратегічного пункту російських військ, стало неможливим. Через рік ситуація не змінилася, і князь Г. Потьомкін запропонував менонітам місце у районі о. Хортиці на р. Дніпро (зараз м. Запоріжжя). Частина родин обрала водний шлях по Дніпру, на баржах, інші — сухопутний, на возах. Перші родини досягли о. Хортиці 20 липня 1789 р.

У 1789 р. на 228 родин перших переселенців припадало 539 чоловіків і 531 жінка (1070 осіб), тобто одна родина складалася з двох батьків і одного-двох дітей.

Меноніти спочатку селилися на території Катеринославського намісництва. Вони прибули у 1789 р., а в 1790 р. заснували перші вісім поселень Хортицької Колонії або округу⁵. Збереглися свідчення самих менонітів про те, що їх доброзичливо зустріли місцеві жителі. Так, у 1789 р. козак Бабура подарував депутату Геппнеру на господарське обзаведення по парі гусей, качок і курей. На початку XIX ст. запорожець Громуха надавав нічліг тим, хто не встигав доїхати додому з Нижньої у Верхню Хортицю, тому що в степу було небезпечно¹¹.

Друга хвиля міграції менонітів до Російської імперії відбулась у 1793–1796 рр. Частина переселенців після очікування впродовж двох років оселилась в шести старих колоніях: Хортиці, Розенталі, Нейенбурзі, Нейендорфі, Ейнлазі, Шенгорсті, а інша — в заснованих колоніях Шенвізе (частина сучасного м. Запоріжжя) і Кронсгартен (зараз с. Підгородне Дніпропетровського району Дніпропетровської області). Друга група менонітів налічувала 123 родини (348 чоловіків і 303 жінки, тобто одна сім'я в середньому складалася з 5 осіб), на родину припадало близько 5 коней, 11 голів рогатої худоби, 1 вівця, 0,69 плуга, 0,39 борошні, 0,18 воза¹².

Отже, перша і друга групи іммігрантів привезли з собою достатню кількість коней і голів рогатої худоби, однак зустрілися з великими труднощами під час освоєння регіону. Надвірний радник С. Контеніус засвідчував, що видача позики дрібними частинами вела до її витрати на харчування, розташування колоній на неосвоєних місцях з сухим ґрунтом і браком вологи у Хортицькому урочищі не забезпечувало населення продовольством на цілий рік. Уряд запланував заходи для покращення матеріального стану господарств у хортицьких селах¹³.

Павло I підтвердив права і привілеї менонітів “Височайшою грамотою Меноністам...” 1800 р. Продовжував формуватись юридичний статус колоністів. Цей документ став результатом діяльності делегації менонітів та урядових чиновників і мав на увазі не тільки вже оселених менонітів, всіх, хто побажає переселитися у майбутньому¹⁴. Як і в Маніфесті 1763 р. для іноземних колоністів, менонітів, підтверджувалась свобода у відправленні віри за церковними звичаями, дозволялось створювати фабрики і ремесла у колоніях і всіх містах імперії, торгувати, вступати в гільдії і цехи. А для стимулювання їх до праці та старанності менонітам дарували додаткові вигоди: 1) земельні ділянки в 65 десятин на родину затверджувалися у “вічне спадкове володіння”; 2) дозволялось у володіннях “варити пиво та оцет, хлібне вино, як для свого використання, так і на продаж у роздріб на землях їм відведених”; 3) на землях, які належали менонітам, заборонялося чужинцям будувати харчевні і питні заклади, відкупщикам продавати вино та утримувати шинки без їх згоди; 4) менонітам та їх нащадкам обіцялося, що без їх власного бажання на військову і цивільну службу вони братися не будуть.

В Катеринославському повіті для виконання розпорядження Павла I заснували чотири нових поселення за рахунок розселення жителів хортицьких колоній: Бурвальде і Нижня Хортиця в 1803 р. (сучасні с. Бабурка та с. Нижня Хортиця Запорізького району Запорізької області), Кронсталь 1809 р. і Ней-Остервик 1812 р. (ці два поселення сформували сучасне с. Долинське Запорізького району Запорізької області).

Після затвердження Олександром I доповіді міністра внутрішніх справ “Про правила для прийняття та оселення іноземних ко-

лоністів” 1804 р. відбувався наступний етап заселення менонітами Півдня України. У Південній Україні зручних державних земель стало менше, тому уряд вважав необхідним запровадити обмеження на міграцію іноземних колоністів. Спершу визначалося, де колоністам селитися, і готувалися місця для оселення. Одночасно дозволялося приймати лише тих іноземців, які були корисними у регіоні, — добрих землеробів, виноградарів, скотарів, господарів з навичками розведення шовковиць, ремісників, корисних у сільському побуті.

Для попередньої міграції в імперію представників нижчої страти уряду не вдалося створити перешкод, оскільки важке соціальне становище і пошук кращої долі — головні причини переселення, тепер вводився фінансовий ценз для допущення іноземців користуватися правами колоністів: запрошувалися особи зі статком не менше 300 гульденів. Кількість переселенців обмежувалась 200 родинами на рік, переселятися можна лише сім'ями. Однак для менонітів і болгар робилося виключення, про що відомо з листування чиновників з окружними наказами, про дозвіл переселятися менонітам оголошувалося оселеним на півдні Російської імперії їх одновірцям, щоб вони заздалегідь написали про це своїм родичам у Пруссії і повідомили про кількість бажаючих до Контори Опікунства новоросійських іноземних поселенців¹⁵.

Міграційна політика на початку XIX ст. по відношенню до іноземних колоністів стала суворішою. В документі “Про правила для прийняття та оселення іноземних колоністів” 1804 р. за ст. 10 майно ввозилось безмитно, а кожна родина мала можливість ввезти товари, але тільки власні, а “не сторонніми людьми їм доручені чи в борг взяті”. З 1842 р. ціна товарів на продаж, які ввозив колоніст, обмежувалась 90 руб. (до 1839 р. 300 руб.). А якщо митники доводили, що товари не є його власністю, їх конфісковували і продавали з публічного торгу. Якщо колоніст з товарами прожив до 10 років, у випадку еміграції з нього стягувалось мито з товарів на ввіз і вивіз¹⁶.

Сім'я другої хвилі іммігрантів мала у середньому 1710 гульденів, разом з ними їхала група їх робітників, яка не мала навіть мінімальної суми. Представники вищої страти не відмовлялися від грошей на харчування і позики, хоч згодом мали їх повертати. Неустале-на урядова політика щодо колоністів підтри-

мувала у більшості надію, що їх борг буде скасований. Держава витратила на переселенців великі кошти, у середньому на родину менонітів з чотирьох осіб витрати склали 1309 руб. 20 коп., відповідно сім'ї колоністів поблизу м. Петербурга, — до 5 тис. крб.

В 1804–1863 рр. проходило формування Молочанського округу, у 1863 р. він нараховував 57 колоній. На відміну від переселенців до Хортиці, на Молочні Води меноніти їхали суходолом, на возах, найближчим трактом, щоб зменшити витрати казни і власні. Ця група мігрантів оселилася на лівому березі р. Молочної¹⁷. Подорожі у молочанські села продовжувалися 5–7 тижнів, деякі розтягувалися через зловживання переселенців, які чекали у якомусь місці наступного транспорту. Для запобігання таких випадків для проїзду з м. Гродно до м. Катеринослава встановили строк: влітку від 40 до 50, а взимку від 45 до 60 днів.

У 1812 р. почалася вітчизняна війна, яка припинила тимчасово переселення менонітів до Росії, але з 1815 р. відновили на умовах 1810 р.

За Височайше затвердженими доповідями Комітету міністрів “Про припинення подальшого переселення в Росію іноземних вихідців” від 5 серпня 1819 р. і “Про заборону російським місцям давати паспорти іноземцям, які переселяються в Росію та Царство Польське” від 25 жовтня 1819 р. імміграція іноземних переселенців у Російську імперію заборонялася, відповідальність за виконання положень несли місії і консульства¹⁸. Отже, імміграційний потік обмежили у 1804 р., у 1819 р. заборонили, бо стало не вигідним Російській імперії та через відсутність придатних земель для переселенців.

Питання щодо кількості колоній Хортицького округу вимагає уточнення. У 1824 р. в його складі знаходилося 18 сіл. У першій половині XIX ст. Хортицькою Колонією називали групу з 16 поселень на території Катеринославського повіту Катеринославської губернії, а Шенвізе і Кронсгартен окремо виділяли в документах, однак вони відносилися менонітами до Старої (Хортицької) Колонії. Вважаємо, що виокремлення Шенвізе і Кронсгартен серед менонітських сіл Катеринославської губернії відбулося тому, що в них оселені фризи, тоді як в інших поселеннях — фламандці. На початку XIX ст. колонія Шенвізе знаходилась у Павлоградському повіті (з 1806 р. — Олександрівському), а Кронсгартен — у Новомос-

ковському. Після реформи 1871 р. Шенвізе та Кронсгартен не увійшли до складу Хортицької волості. На початку другого десятиріччя ХХ ст. колонії Острів Хортиця і Шенвізе увійшли до складу м. Олександрівська. Так, перед Першою світовою війною у складі Хортицької волості знаходилось 15 колоній.

Таким чином, менонітські колонії Півдня України сформувалися внаслідок спільності інтересів російського уряду та менонітських общин. Колонізація менонітами Південної України мала спільні риси та свої особливості з колонізацією іншими іноземними колоністами німцями: католиками і лютеранами. Російська держава пішла на надання додаткових пільг менонітам, що зумовлено комплексом причин. По-перше, вони проявили себе ініціаторами вигідних для них статей, показали себе організованими і згуртованими при відстоюванні своїх інтересів; по-друге, уряд знав про досягнення менонітської спільноти у Західній Пруссії, імідж, створений там, позитивний; по-третє, влада побачила перспективи їх переселення до Російської імперії в тому, що меноніти створять рентабельні господарства і з часом переконалась, що їх можна задіяти в проектах для поширення господарського досвіду серед навколишнього населення. Меноніти поставили вимоги російському уряду і

розраховували на їх виконання, оскільки могли гарантувати створення прибуткових господарств. Уряд же не прогнозував, у які державні витрати виллється імміграція менонітів. Російські державні органи надзвичайно зацікавлені у збільшенні землеробського населення в Південній Україні, меноніти з'явилися у потрібному місці та скористалися цим у слушний час, вони потрапили у колонізаційний "струмінь", який згодом виніс їх на гребінь успіху. Вважаємо, уряд був непослідовним і зразу не планував використати менонітів у якості культуртрегерів. Одинадцять років минуло після початку переселення менонітів на Південь України, перш ніж у 1800 р. оформлений правовий статус менонітів. На цей час уряд переконався, що вони не поширюють серед навколишнього населення своїх релігійних поглядів і орієнтовані на досягнення господарських успіхів.

Менонітські колонії регіону стали одним з найбільших ареалів розселення менонітів в Російській імперії, що свідчить про їх успішну адаптацію на Півдні України. Ментальність менонітів виявлялася в активній міграційній поведінці як шляху розв'язання конфлікту в періоди соціального тиску (релігійного розколу, загострення земельної проблеми, ксенофобії влади та навколишнього населення).

Джерела та література

- 1 *Писаревский Г. Г.* Из истории иностранной колонизации в России (по неизданным архивным документам). — М.: Печатня А. И. Снегиревой, 1909. — 340 с.; Бондарь Д. Секта меннонитов в России. — Петроград, 1916. — 207 с.
- 2 *Isaak F.* Die Molotschnaer Mennoniten, ein Beitrag zur Geschichte derselben [Aus Akten älterer und neuer Zeit, wie auch auf Grund eigener Erlebnisse und Erfahrungen dargestellt] / F. Isaak. — Halbstadt: H. J. Braun, 1908. — 354 s.; Friesen P. M. Die Alt-Evangelische mennonitische Bruderschaft in Rußland (1789–1910) in Rahmen der mennonitischen Gesamtgeschichte / P. M. Friesen. — Halbstadt, Taurien, 1911. — 930 s.;
- 3 Кто такие меннониты? [Краткий исторический очерк]. — Гальбштадт: Издание Гальбштадтского волостного правления "Радуга", 1914. — С. 24.
- 4 Документы, относящиеся к вероисповедным вопросам меннонитов. — Гальбштадт, 1910. — С. 24.
- 5 *Francis E. K.* The Mennonite Commonwealth in Russia, 1789 — 1914. A Sociological Interpretation [MQR. — 1951] / E. K. Francis. — July. — Volume XXV. — № 3. — P. 117, 173–182.
- 6 *Эпп Д. Г.* К вопросу о происхождении меннонитов / Д. Г. Эпп, Г. А. Бергман. — Пг.: Издание Г. А. Б., 1915. — С. 34.
- 7 Російський Державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСПІ). — Ф. 821. — Оп. 133. — Спр. 319. — Арк. 86.
- 8 *Клибанов А.* Меннониты / А. Клибанов. — М. — Л.: 1931. — С. 43.
- 9 ПСЗРИ. — Собрание I. — СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. — Т. XXVI. — 1830. — С. 116–117.

- 10 РДАСПІ. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 177 “Б”. — Арк. 131.
- 11 *Новицкий Я. П.* Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875 — 1905 г./Я. П. Новицкий. — Рига: Спридитис, 1990. — С. 20–21.
- 12 Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). — Ф. 134. — Оп.1. — Спр.25. — Арк. 8.
- 13 ПСЗРИ. — Собрание I. — СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. — Т. XXIV. — 1830. — С. 117.
- 14 *Клаус А. А.* Сектаторы-колонисты в России. Исторические очерки. Меннониты / А. А. Клаус // Вестник Европы. — 1868. — Том 3. — № 6. — С. 665–722.
- 15 РДАСПІ. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 251. — Арк. 18.
- 16 Свод законов Российской империи. — Отд. II. — СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. — 112 с. — Т. XII. — 1857. — С. 63.
- 17 *Дружинина Е. И.* Южная Украина 1800 — 1825 гг./ Е. И. Дружинина. — М.: Наука, 1970. — С. 138.
- 18 ПСЗРИ. — Собрание I. — СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. — Т. XXXVI. — 1830. — С. 325.

Ludmila Hryashevskaya

Migration of mennonites is in region of South of Ukraine

In the article the process of migration of Mennonites is explored in the regions of South of Ukraine, the stages of creation of Mennonites settlements, reason of grant Mennonites of additional privileges are examined.

Key words: *Mennonites, colonization, community, migration, colonies of South of Ukraine, cost-effective economies, mentality.*

